

KISS ERNŐ ALTÁBORNAGY ISMERETLEN BÚCSÚLEVELE

Az aradi vértanúk emlékét immáron 170 éve ápolja a magyar nemzet, s a közvélemény mindig is kiemelt figyelemben részesítette a róluk előkerült újabb adatokat, dokumentumokat, a velük kapcsolatos tárgyakat. Öt évvel ezelőtt került elő az október 6-án kilencedikként, a bitófára ítélték közül ötödikként kivégzett Nagysándor József vezérőrnagy búcsúlevele, amelyet nagybátyjához, Nagysándor Imréhez, a kalocsai érsekség orvosához és családjához intézett. A levél a Központi Antikvárium 2014. évi nagyárverésén szerepelt; majd az állam élt elővételi jogával, s a levelet a Magyar Nemzeti Múzeum számára megvásárolta.¹

2019-ben szintén a Központi Antikvárium (150.) nagyárverésén egy újabb, eddig ismeretlen búcsúlevelet árvereztek el. A levél írója Kiss Ernő honvéd altábornagy, akit október 6-án golyó által, negyedikként végeztek ki. A levelet szintén a magyar állam vette meg, s Kásler Miklós, az emberi erőforrások minisztere 2019. október 2-án adta át a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának.²

Az aradi vértanúk börtön- és búcsúleveleinek kiadása már a XIX. században megindult Varga Ottó, Gracza György, Marczali Henrik, Hamvay Ödön és Bartha Albert munkáiban.³ (Az általuk közölt levelek egy részének azóta nyoma veszett.) Az első, teljességre törekvő gyűjteményüket Katona Tamás adta ki *Az aradi vértanúk* címmel 1979-ben megjelent kétkötetes forrásgyűjteményében. Ebben összesen negyven, 1849. augusztus vége és október 5. között írott levelet találunk. A legjelentősebb mennyiség Damjanich Jánostól származik (13 levél). Leiningen-Westerburg Károlytól hét, Kiss Ernőtől öt, Nagysándor Józseftől és Poeltenberg Ernőtől négy-négy, Lázár Vilmostól három, Dessewffy Arisztidtól, Schweidel Józseftől és Vécsey Károlytól egy-egy levelet tartalmazott a kiadvány.⁴ A második, 1983-ban megjelent kiadás Poeltenberg Ernő két levelével,⁵ a negyedik, 2002. évi kiadás pedig Poeltenberg négy levelével, illetve Schweidel József végrendeletével és nyilatkozatával bővült.⁶

Az elmúlt években az egykori Aradi Ereklyemúzeum gyűjteményének magyar és román muzeológusok és történészek közös munkájával történt feldolgozása során a kéziratok emlékegyéből előkerült néhány, korábban csak publikációkból ismert levél eredetije, de a kutatók ráleltek a vértanúk néhány eddig ismeretlen és kiadatlan börtönleve-

¹ Hermann 2015. 542–545. o. A levelet az árverés előtt Bálinger Béla baráti szívesége révén kaptam meg közlésre.

² http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/kiss_erno_eddig_ismeretlen_bucsulevelet_mutattak_be_budapestben; <https://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/hirek/kiss-erno-eddig-ismeretlen-bucsulevelet-mutattak-be-budapestben> (A letöltés időpontja: 2019. október 22.)

³ Varga é. n.; Gracza V. k. é. n.; Leiningen-Westerburg 1900.; Kiss é. n.; Hamvay 1910.; Bartha 1930.

⁴ Katona 1979. I. k. 199–229. o.

⁵ Katona 1983. I. k. 310–311. és 313–315. o. Első közlésük: Rosonczy 1979. 47–58. o.

⁶ Katona é. n. 156–158. o. (Schweidel, 1849. október 5.), 182–184., 186–187. o. (Poeltenberg, 1849. szeptember 13. és október 2.) Schweidel nyilatkozatának és végrendeletének első közlése: Hermann 2002. 11–38. o.

lére is. Közülük kettő Lázár Vilmostól, egy Leiningen-Westerburg Károlytól, egy pedig Vécsey Károlytól származik.⁷

A vértanúk közül Aulich Lajostól, Knezić Károlytól, Láhner Györgytől és Török Ignáctól jelenleg egyetlen levelet sem ismerünk, noha a korabeli visszaemlékezések alapján feltételezhető, hogy mindegyikük legalább egy búcsúlevelet írt; de a többiek esetében is tudunk jelenleg már nem fellelhető börtönlevelekről.⁸

Az újonnan előkerült levél írója, Kiss Ernő⁹ 1799. június 13-án született Temesvárott, egy dúsgazdag, örmény eredetű család sarjaként. (Az aradi vértanúk közül a másik örmény származású személy Lázár Vilmos ezredes volt.) Tanulmányait a bécsi Theresianumban végezte, 1818-tól hadapródként egy dzsidásezredben kezdte szolgálatát. 1845-ben a cs. kir. 2. (Hannover) huszárezred ezredese és parancsnoka volt, az ő alakulatában szolgált Nagysándor József és Vécsey Károly is.

1848 tavaszán alakulatával a Bánságban állomásozott, s kezdettől részt vett a szerbek elleni harcokban. Előbb ezrede, majd egy dandár parancsnoka volt. Az ő nevéhez fűződik a honvédsereg első komoly sikere, a perlaszi szerb tábor 1848. szeptember 2-i bevétele is.¹⁰ A hónap közepén Batthyány a dunántúli táborba küldte azzal a szándékkal, hogy Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy helyett vegye át az ottani parancsnokságot. Miután azonban az időközben a fővezérséget átvevő, majd a tábort elhagyó István nádor által a fővezérséggel megbízott Móga János altábornagy vállalta a megütközést a horvát hadsereggel szemben, Kiss csupán szemlélőként vett részt a pákozdi csatában. Szeptember 30-án ott volt abban a küldöttségben, amely megkötötte Jellačićsal a fegyverszünetet.¹¹

Október 12-én – elsőként – *honvéd* tábornokká léptették elő, s átvette a bánsági hadtest parancsnokságát. Kisebb szünetekkel ő irányította a szerbek elleni hadműveleteket, azonban katonai képességei nem álltak arányban a feladat nagyságával. December 22-én – szintén elsőként – honvéd altábornaggyá léptették elő. Az 1849. január 2-i pancsovai vereség után Vukovics Sebő kormánybiztos lemondásra szólította fel, s hadtestét Damjanichnak adta át. Kiss Debrecenbe ment, ahol átvette az adminisztratív feladatokat ellátó Országos Főhadparancsnokság vezetését. Március 9-én megkapta a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályát. Április 2-án szemlélőként részt vett a hatvani győztes ütközetben.¹²

Május második felében helyettes hadügyminiszterként is működött. Június 29-én Kossuth őt bízta meg a feldunai hadsereg levezetésével arra az esetre, ha Görgői megtagdáná az engedelmességet, de a megbízás érvényesítésére végül nem került sor. Követte a kormányt Szegedre, majd Aradra, s Görgői feldunai hadseregéhez csatlakozva a szőlősi mezőn kapitulált 1849. augusztus 13-án.

⁷ Hermann 2012. 293–298. o. A múzeum anyagából előkerült még Damjanich János híres imájának eredetije, valamint Lázár Vilmos egy, és Kiss Ernő két, korábbi közlésekből szintén ismert börtönlevele.

⁸ Ezekre nézve lásd: *Katona* é. n. 491. o.

⁹ Kiss eddigi életrajzai: *Vendrei (Aschermann) Ferenc*: Kiss Ernő. In: *Varga* é. n. 44–55. o.; *Vajda* 1898. 83–87. o.; *Hamvay* 1899. 32–37. o.; *Hamvay* 1904. 159–165. o.; *Az aradi vértanúk*, 65–70. o.; *Hegedűs* 1906. o.; *Katona* é. n. 34. o.; *Csorba* 1989. 44–63. o.; *Kalapis* 1998. 73–97. o.; *Pelyach István*: Kiss Ernő. In: *Hermann* 2007. 41–45. o.; *Bona* 2015. I. k. 125–126. o. (első változata: 1983.); *Hegedűs – Vendrei (Aschermann)* 2018. (*Hegedűs* 1906. újraközlése, Vendrei emlékiratának, ill. több Kissel foglalkozó tanulmány közlésével.)

¹⁰ Lásd erre *Gyalóky Jenő*: A perlaszi tábor megvétele. (1848. szeptember 2.). In: *Hegedűs – Vendrei (Aschermann)* 2018. 217–231. o.

¹¹ A részletekre lásd: *Urbán* 1999. II. k. 1338–1339., 1415., 1445–1446., 1466. o.

¹² *Vukovics* 1982. 40–41. o.

Kiss Ernőt az aradi cs. kir. rendkívüli hadbíróóság először 1849. augusztus 25-én, majd szeptember 10-én és 16-án hallgatta ki. Kiss ez utóbbiakon beszélt 1849. június 29-i komáromi küldetéséről. Szeptember 18-án utólagos beadványt nyújtott be, amelyben néhány vádponttal kapcsolatban fejtegette ki mentségét.¹³ Karl Ernst törzshadbíró szeptember 21-én készült el a tárgyalásvezetői előterjesztéssel, s a bíróság még aznap meghozta az ítéletet, amely Kiss rangjától és rendjeleitől való megfosztására, löpor és golyó általi halálra, valamint teljes vagyonának elkobzásáról szólt.¹⁴

Mint láthattuk, Kiss Ernő börtönlevelezése aránylag a gazdagabbak közé tartozik. A börtönből szeptember 11-én levelet írt Klapka György vezérőrnagynak, a komáromi hadsereg, illetve Asserman Ferenc ezredesnek, a komáromi erőd parancsnokának, s az erőd mielőbbi átadására próbálta meg rábeszélni őket abban a reményben, hogy ezáltal elősegítheti az általános amnesztiát.¹⁵ Mint tudjuk, Klapkáké feltételek fejében adták át Komáromot, de ez nem hozta meg a közkegyelmet: a cs. kir. fővezér, Haynau azért is volt nagyvonalú a helyőrséggel szemben, mert sürgette az idő, hiszen mindenképpen Theodor Baillet de Latour cs. kir. tábornagynak, hadügyminiszter 1848. október 6-i, a bécsi forradalom során elszenvedett halálának első évfordulóján akarta végrehajtatni a magyar hadsereg vezetői, illetve Batthyány Lajos miniszterelnök felett a halálos ítéletet.

Kiss Ernő szeptember 26-án lányának, Bobor Györgyné Kiss Rózának arról írt, hogy egyre rosszabb a sorsuk, s a szabad levegőre sem engedik ki őket. Arra kérte lányát, hogy csak kellemes híreket írjon neki, mert idegei így is borzasztóan izgatottak, s a rossz hírek árthatnának neki. Hírlapokat kért, valamint bort és kenyeret. A levél végén csatolta Howiger vezérőrnagy, aradi várparancsnok látogatási engedélyét.¹⁶

Kiss előtt az ítéletet október 5-én reggel 7 órakor hirdették ki. Kiss mellé lelki támaszul Markhot Eduárd ferences szerzetest, az aradi vár káplánját rendelték ki. Markhot szerint „a legvidorabb kedélyt tanúsítá”, s állítólag így szólt: „Csak legalább egy csatában vezényelhetnék!” A kirendelt papok este 6 órakor hagyták el az erődöt.¹⁷ Október 6-án éjjel 2-kor a lelkészek ismét a foglyokhoz mentek, hogy utolsó útjukra kísérjék őket; Markhot elbeszélése szerint Kiss nem hitte, hogy az ítéletet végrehajtsák rajtuk. „Egy kis rémítéssel akarnak bennünket megkínózni – mondá –, de rajtam ki nem fognak.”¹⁸

Kiss nyilván Markhot két látogatása között írta meg búcsúleveleit. Kissnek eddig két búcsúlevele volt ismert, az egyiket lányainak, Bobor Györgyné Kiss Rózának (1820–1899) és Dániel Jánosné Kiss Augustának (1822–1900) írta még október 5-én, a másik, igen rövid levélkét egyedül Bobor Györgyné Kiss Rózának október 6-án a hajnali órákban.¹⁹ (A két lány házasságon kívül született; I. Ferenc József 1885-ban törvényesítette őket.)

Az alább közölt, harmadik levél korábban ismeretlen volt a kutatás előtt. A levelet Kiss Ernő féltestvérehez, Juliana von Leeuwen (1802–1883) bárónőhöz írta. Kiss Ernő édesanyja, Bogdanovich Anna (1780–1805) előbb Kiss Ágostonnak (1765–1803), Kiss Ernő apjának felesége volt, majd annak halálát követően, 1804. december 12-én Ernst von

¹³ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 350–351. o.

¹⁴ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 352–362. o.

¹⁵ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 167–168. o.

¹⁶ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 168. o. (egy sor hiánnyal); *Hermann* 2012. 295–296. o.

¹⁷ *Tiszti* é. n. 151. o.

¹⁸ *Tiszti* é. n. 157. o.

¹⁹ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 169. o.

Leeuwen báró (1751–?), tábornok felesége lett. Juliana a tábornok első házasságából született, tehát mostohatestvére volt Kiss Ernőnek.²⁰

A levél szövege magyar fordításban így hangzik:

Angyaljóságú Nővér!

Hiába fáradoztál: a borzasztó sors szörnyű módon határozott felettem.

Mennyire híve voltam az ausztriai háznak, Te tudod a legjobban bizonyítani; – nem kevésbé tudod, hogy amikor Magyarországot szolgáltam; – azért tettem, hogy Ausztriának egy üdvös békében segítségére lehessenek. – Sajnos, ez nem sikerült nekem; – elérnem; – és, mint tudod elbocsátásomat akartam, amit megtagadtak tőlem.

Erre törekvő bátyád kérése az; – ha már többé nem leszek; menj el Uralkodónkhoz; – és mondd el neki, hogy azon gondolat és öntudat erősített az utolsó percig, hogy Ausztria hű alattvalója próbáltam lenni.

Ne haragudj senkire, bocsáss meg ellenségeimnek, miként én is megbocsátok nekik. – Istenhez az lesz utolsó imám, hogy erősítsen meg Téged, hogy elviseld ezt a szerencsétlenséget; – erősítsen meg, és keress megerősítést ártatlanságom gondolatában. –

Én mondom neked, férjednek, gyermekeidnek, imádkozzatok érettem, és keressetek megerősödést ártatlanságom tudatában.

Szerencsétlen törekvő bátyád

Ernst

*Arad, 5/10. 849.*²¹

A levélből kiderül, hogy Juliana Leeuwen (férje: Alois Fedrigoni von Etschtal, 1793–1873) udvari kapcsolatait felhasználva megpróbált közbenjárni bátyja érdekében. Maga a levél szövegszerűen több ponton egyezik Kissnek a két lányához intézett közös búcsúlevelével, amelyben szintén hitet tesz az Osztrák Császárság iránti hűsége mellett. Abban viszont nem szerepel, hogy megpróbált közbenjárni a két birodalomfél közötti béke érdekében.

Kiss Ernő a haditörvényszéki vallomásában ugyan nem, de a hadbíróshoz 1849. szeptember 18-án benyújtott beadványában említi, hogy 1849. január elején kérte elbocsátását a kormányzattól, de ezt Kossuth egy hozzá intézett udvarias, ám igen határozott hangvételű levélben megtagadta. Magát a levelet megsemmisítette, azonban a bead-

²⁰ Pavlov 2010. 50. o. és Kalapis 1998. 78. o. feltételezi, hogy Kisst gyengéd kapcsolat fűzte a hat évvel idősebb, férjezett asszonyhoz – mint azonban látjuk, Juliana három évvel volt fiatalabb Kissnél.

²¹ Német nyelvű sk. tisztázat. Három beírt oldal. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, R 33. Az 1848–1849. évi szabadságharcban részt vettek elítélésére vonatkozó iratok. A levélhez tartozik egy boríték Juliana Leeuwen feliratozásával: „Hőn szeretett felejthetetlen bátyámnak, Ernőnek a fogságból életének utolsó perceiben írott levele hozzám egy hajfürtjével és egy, a sírjáról származó kővel együtt.”

vány szerint két segédtszjtje, Medvetzky Béla százados és Fedrigoni Kamilló százados²² is látta azt, s esküvel meg tudják erősíteni állítását.²³

Pálffy Jánosnak, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjának visszaemlékezése szerint ő maga is látta Kossuth levelét, de azt Kossuth nem 1849 januárjában, hanem március elején, Henryk Dembiński altábornagy leváltása és Vetter Antal altábornagy fővezéri kinevezése után írta, miután Kiss megsértődött azon, hogy nem őt nevezték ki fővezérré. Szerinte azonban – ellentétben Kiss vallomásával – Kiss bemutatta Kossuth levelét a hadbírósnak, s ez okozta vesztét, ugyanis Kossuth azt írta Kissnek, hogy ha ő, Kiss lemond, Kossuth is kénytelen lesz követni a példáját. Ez utóbbi történet nyilván már a legendárium része, de Kissnek ez a búcsúlevele is alátámasztja, hogy a tábornok valóban kérhette elbocsátását.²⁴ Hozzáteendő, hogy Kiss Ernő, ha nagyon akart volna, elhagyhatta volna a honvédsereget – mégsem tette.

A levél szövegében (akárcsak a lányaihoz írott közös búcsúlevelében) a mai olvasó némi megdöbbenéssel olvashatja Kiss Ernő hitvallását a halál küszöbén az osztrák uralkodóház és az ősszbirodalom mellett. Ennek okát csak találgathatjuk. Miután az elitéltekre a halálos ítélettel együtt a teljes vagyonekobbzást is kimondták, s ő igen jelentős ingó és ingatlan vagyonnal rendelkezett, elképzelhető, hogy egy majdani rehabilitáció és vagyonszisztaadás reményében is írta a levélbe ezeket a sorokat.

A kortársak mindegyike megegyezik abban, hogy Kiss Ernő nem volt a szabadságharc kiemelkedő hadvezére, ugyanakkor komoly jelentősége volt annak, hogy egykori cs. kir. ezredesként a honvédseregben maradt. (A Magyarországon szolgáló cs. kir. ezredesek közül az egyetlen volt, s az Itáliából hazatért Mészáros Lázár hadügyminiszterrel együtt is mindössze ketten voltak ilyenek.) Egyéni vitézségét és tisztességét viszont mindenki elismerte, s a rosszat mindenkiről szívesen mondó vagy író Mészáros is igen elismerően nyilatkozott róla emlékirataiban.²⁵ Általában közepes intellektusnak tartották, s van némi igazság az ügyét vizsgáló Karl Ernst törzshadbíró/hadügyész hadügyészi előterjesztésében is, miszerint „a vádlott úr nem rendelkezik különösebb, legfeljebb átlagos szellemi képességekkel, és ezekkel a szükséges tapintat és a jellemzősilárdság bizonyos hiánya párosul.”²⁶

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ha valaki a Habsburg-ház és az Osztrák Császárság olyan híve, mint Kiss, annak aligha ragyognak a szemei a meglegedéstől az 1849. április 14-i trónfosztó ülés után;²⁷ aligha vállal helyettes hadügyminiszteri pozíciót 1849 májusában, s mutatkozik hajlandónak az orosz intervenciót követően, 1849. június 29-én a fővezéri pozíció betöltésére, illetve sértődik meg, amikor végül mégsem őt nevezik ki.²⁸

²² A családra lásd: *Lendvai* 1899. II. k. 129. o. Fiuk, Julian Fedrigoni von Etschtal (1822–1869) hadnagyként szolgált az 1. (Császár) huszárezredben. 1848 júniusától részt vett a szerb felkelők elleni harcokban, szeptembertől cs. kir. főhadnaggyá nevezték ki. Októberben ezredével besorolt a honvédseregbe. November 26-án alszázadosá léptették elő, de hamarosan elhagyta a honvédsereget. Visszavették a cs. kir. hadseregbe, 1859-ben őrnagyként vonult nyugalmába. *Bona* 2008. I. k. 337. o. A Kiss által beadványában említett Camillo Fedrigoni (1808–1853) is rokonságban állt Kiss sógorával, de a rendelkezésre álló adatok alapján a rokonság foka megállapíthatatlan. Életrajzát lásd: *Bona* 2015. I. k. 260. o.

²³ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 350–351. o.

²⁴ *Pálffy* 2008. 190–191. o.

²⁵ *Mészáros* 1871. 74–75. o. Vö.: *Vukovics* 1894. 415. o.

²⁶ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 357. o.

²⁷ *Vachott* 1889. II. k. 110. o.

²⁸ *Vukovics* 1982. 142., 144–145. o.

Kiss – mint az a haditörvényészeki vallomásaiból is kiderül – meg volt győződve arról, hogy 1849 áprilisáig a törvényesség talaján állott, s a hadügyészi előterjesztés joggal hívta fel arra a figyelmet, hogy Kiss Ernő „ezt a kormányt még akkor is szolgálta, amikor az öfelsége részéről már rég felségsértőnek nyilvánított Kossuth Lajos javaslatára az ismeretes debreceni országgyűlési határozatban április 14-én kimondták a magyar királyságnak az osztrák monarchiától való elszakadását és az uralkodóháznak a trónöröklésből való kizárását, követte ezt a kormányt, mikor az a császári királyi hadseregtől szorongatva egyik helyről a másikra menekült, és végül a kormány feloszlása után csatlakozott a Görgei vezette hadtesthez, és vele együtt megadta magát az oroszoknak.”²⁹

Kiss Ernőt október 6-án a hajnali órákban Schweidel Józseffel, Dessewffy Arisztiddel és Lázár Vilmosmal együtt vezették ki az aradi vár sáncárkába, a kivégzőosztag elé. Egy későbbi, Markhot Eduárd beszámolóján alapuló leírás szerint a kivégzés előtt még így szólt: „Szegény hazám! Vége mindennek! Isten büntesse meg hóhérait!”³⁰ Nem engedte bekötni a szemét, s mivel az első sortűz nem végzett vele, egy forrás szerint újabb sortűzet adtak rá, más forrás szerint egy gránátos vagy egy káplár közvetlen közelről fejbe lőtte.³¹ Így lett ő a tizenhármak közül a negyedik vértanú.

Október 6. éjjelén Alois Fedrigoni, Kiss féltestvérének, Juliana Leeuwen bárónőnek a férje megveszette az öröket, és Kiss tisztiszolgájával, Kovács Mihállyal, valamint Hertelendy Miksa kormánybiztos komornyikjával, Vörös Mártonnal kiemelték a puha homokos talajban, alig két ásonyomnyi mélységben nyugvó holttestet, s egy kétkerekű taligán a hídon átkelve Aradra vitték. (Egyikük a taligát húzta, másikuk a holttestet tartotta.) Aradon egy Kovács Mihály által bérelt szobába vitték, ahol megmosták a tetemet; Vörös összekötözte a széttroncsolt fejet.

Miután ez megtörtént, az óradai temetőbe szállították a taligán, s átadták a temetőszősznek, hogy gondoskodik róla. Itt a kápolna szomszédságában temették el, s egy B. B. monogrammal megjelölt fakeresztet tűztek a sír fejéhez. Hat hét (az *Aradi vértanúk albuma* szerint hat év) múlva Kovács elszállította Katalinfalvára (Kátrányföldre) a holttestet, ahol a templom kriptájába falazták be a családtagok jelenlétében a koporsót. Itt 16 évig nyugodott, s innen szállította át végül a család az eleméri (ma: Elemir, Szerb Köztársaság) családi sírboltba, ahol ma is nyugszik.³²

²⁹ Magyar fordításban közli: *Katona* é. n. 354. o.

³⁰ *Tiszti* é. n. 166. o.

³¹ *Katona* é. n. 208., 212. o. (Sujánszky Euszták, ill. Vinkler Brúnó; szerintük újabb sortűz végzett a táborokkal); 225. o. (Baló Béni); 231. o. (Teleki Sándor gróf); 234. o. (Karl Weinhengst); 238. o. (Sylvester Lajos; ez utóbbiak szerint egy fő lőtte őt agyon).

³² Lásd Kovács Mihály, ill. Vörös Márton visszaemlékezését, közli: *Katona* é. n. 252–254. o. *Iványi Ödön*: A halottak. In: *Varga* é. n. 183–184. o. szerint hat évig nyugodott Aradon, s 16 évig Katalinfalván; bevezetőjében *Katona* is ezt az adatot (6+16 év) adja meg. Kovács Mihály vallomásának egy másik változatát közli: *Hermann* 2012. 385–387. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Az aradi vértanúk Az aradi vértanúk és ereklyéik. A szabadságharci ereklyék aradi országos múzeumában őrzött emléktárgyak és képek rajzaival. Arad, [1905?]
- Bartha* 1930. *Bartha Albert*: Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története. Budapest, 1930.
- Bona* 2008. I. k. *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I. k. Budapest, 2008.
- Bona* 2015. I. k. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. (Negyedik, bővített kiadás.) I. k. Miskolc, 2015.
- Csorba* 1989. *Csorba László*: A tizenhárom aradi vértanú. Budapest, 1989.
- Gracza* é. n. V. k. *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története V. k. Budapest, é. n.
- Hamvay* 1899. *Hamvay Ödön*: Az aradi tizenhárom. Budapest, 1899.¹
- Hamvay* 1904. *Hamvay Ödön*: Az aradi tizenhárom. (2., bővített kiadás.) Budapest, 1904.
- Hamvay* 1910. *Hamvay Ödön*: Damjanich levelei nejéhez. Budapest, 1910.
- Hegedüs – Vendrei (Aschermann)* 2018. *Hegedüs János – Vendrei (Aschermann) Ferenc*: Kiss Ernő altábornagy, „a bánági nábob”. Szerk. *Hermann Róbert*. (Aradi Vértanúk.) Budapest, 2018.
- Hegedüs* 1906. *Hegedüs János*: Kiss Ernő az aradi vértanú hős emléke. Nagybecskerek, 1906.
- Hermann* 2002. *Hermann Róbert*: Schweidel József aradi vértanú élete és utolsó írásai. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője / Acta Musei Militaris in Hungaria. 5. k. Szerk. *Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária és Kreutzer Andrea*. Budapest, 2002. 11–38. o.
- Hermann* 2007. Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2007.
- Hermann* 2012. Aradi Ereklyemúzeum. Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok. Okmánytár az Aradi Ereklyemúzeum anyagából (1836–1892). A reformkor, a forradalom, a szabadságharc, a megtorlás, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai. Szerk. *Hermann Róbert*. S. a. r. és a jegyzeteket készítette *Hermann Róbert, Pelyach István, Szoleczky Emese* és *Tóth Orsolya*. A magyar fordításokat készítette *Hermann Róbert* és *Pelyach István*. A bevezető tanulmányt írta *Hermann Róbert*. A bevezető tanulmányt németre fordította *Pingiczer Klára*. [Szeged, 2012.]
- Hermann* 2015. *Hermann Róbert*: „Mit a sors reám mért – néhány óra múlva tűrni fogom...” Nagysándor József tábornok búcsúlevele. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 542–545. o.

- Kalapis* 1998. *Kalapis Zoltán*: Torontáli nábob a szabadságharcban: Kiss Ernő. In: „Negyvennyolcnak nagy idejében”. Bácskaiak és bánátiak a szabadságharcban. H. n., 1998. 73–97. o.
- Katona* 1979. I. k. Az aradi vértanúk. Szerk. *Katona Tamás*. (Magyar Századok.) I. k. Budapest, 1979.¹
- Katona* 1983. I. k. Az aradi vértanúk. Szerk. *Katona Tamás*. (Pro Memoria.) I. k. Budapest, 1983.²
- Katona* é. n. Az aradi vértanúk. Szerk. *Katona Tamás*. Budapest, é. n.⁴
- Kiss* é. n. *Eleméri és ittebei Kiss Ernő* magyar tábornok és vértanú levelei leányához, Rózához és ennek férjéhez, hajniki és kiskürtösi Bobor Györgyhöz 1841–1849. (Kézirat gyanánt.) H. n. és é. n.
- Leiningen-Westerburg* 1900. Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója 1848–1849. Ford. és a bevezetőt írta *Marczali Henrik*. Budapest, 1900.
- Lendvai* 1899. II. k. *Lendvai Miklós*: Temes vármegye nemes családjai. II. k. Budapest, 1899.
- Mészáros* 1871. *Mészáros Lázár*: Esmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. Közrebocsátja *Szokoló Viktor*. Pest, 1871.
- Pálffy* 2008. Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései. 1939-ben s. a. r. *Szabó T. Attila*, 2007-ben kibővítette *Benkő Samu*. Budapest, 2008.
- Pavlov* 2010. *Pavlov Boris*: Eleméri nemesség. In: Délvidéki örmény nemések. Elemér – Écska – Nagybecskerek. Szerk. *Issekucz Sarolta*. (Erdélyi Örmény Múzeum 18.) Budapest, 2010. 11–116. o.
- Rosonczy* 1979. *Rosonczy Ildikó*: Poeltenberg Ernő honvédtábornok aradi levelei. A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei. (Folia Historica 9.) Budapest, 1979. 47–58. o.
- Tiszti* é. n. *Tiszti Lajos*: Az aradi várban. – Az utolsó órák. – Október 6. In: Aradi vértanúk albuma. Szerk. *Varga Ottó*. Budapest, é. n.⁵ 141–177. o.
- Urbán* 1999. II. k. Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta *Urbán Aladár*. II. k. Budapest, 1999.
- Vachott* 1889. II. k. *Vachott Sándorné*: Rajzok a múltból. Emlékiratok. (Nemzeti Könyvtár XLII. k.) II. k. Budapest, 1889.
- Vajda* 1898. *Vajda Emil*: Az 1848/49-iki szabadságharc vértanúi. A szabadságharc félszázados évfordulója alkalmára. Győr, [1898.]
- Varga* é. n. Aradi vértanúk albuma. Szerk. *Varga Ottó*. Budapest, é. n.⁵
- Vukovics* 1894. *Vukovics Sebő* emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. S. a. r. *Besseney Ferenc*. Budapest, 1894.
- Vukovics* 1982. *Vukovics Sebő* visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. *Katona Tamás*. (Bibliotheca Historica, Európa.) Budapest, 1982.

Róbert Hermann

THE UNKNOWN FAREWELL NOTE OF MARTYR OF ARAD ERNŐ KISS

(Summary)

We have known two farewell notes written by home defence lieutenant general Ernő Kiss of Ittebe (1799–1849) up to now, one of was written to his daughter Mrs György Bobor Róza Kiss (1820–1899), and the other was written to her and her other daughter Mrs János Dániel Augusztá Kiss (1822–1900). Both notes were conceived in German. (Both daughters of Kiss were born out of marriage; king Francis Joseph I legitimised them in 1885.) This third farewell note has been completely unknown to researchers up to now. Ernő Kiss wrote it to his half-sister Baroness Juliana von Leeuwen (1802–1883) on 5 October 1849. From the letter it turns out that Juliana von Leeuwen used up his contacts at the court and tried to intercede for the sake of his brother. The note itself is textually partly equal to the letters written to his brothers in which he also express his loyalty to the Austrian Emperor. However, the two other farewell notes do not contain that he also tried to intercede for peace between the two fighting parts of the empire.

Although Kiss does not mention in his confession made before the court-martial, but later in his appeal to the court-martial he mentions that in the beginning of January 1849 he asked for decommission from the government, but Lajos Kossuth, although politely but definitely, denied it in a letter. The newly explored note of Kiss also proves that the general really asked for decommission.

Róbert Hermann

DER UNBEKANNTE ABSCHIEDSBRIEF VON ERNŐ KISS, MÄRTYRER VON ARAD

(Resümee)

Von Honved-Generalleutnant Ernő Kiss von Ittebe (1799–1849), einem der Märtyrer von Arad, waren bisher zwei Abschiedsbriefe bekannt: Einen schrieb er seiner Tochter Györgyné Bobor, geb. Róza Kiss (1820–1899), den anderen gemeinsam ihr und Jánosné Dániel, geb. Augusztá Kiss (1822–1900), ebenfalls in deutscher Sprache. (Die beiden Mädchen waren außerehelich geboren und wurden von Franz Joseph I. im Jahr 1885 legalisiert.) Dieser dritte Brief war der Forschung bislang vollkommen unbekannt. Er schrieb diesen am 5. Oktober 1849 an seine Halbschwester, Freiherrin Juliana von Leeuwen (1802–1883). Aus dem Brief geht hervor, dass Juliana Leeuwen ihre Hofbeziehungen nutzte und versuchte, im Interesse ihres älteren Bruders vorzugehen. Der Wortlaut des Briefes selbst stimmt an mehreren Punkten mit dem Abschiedsbrief von Kiss an seine beiden Töchter überein, in dem er ebenfalls dem Kaisertum Österreich die Treue schwört. Aus dem Abschiedsbrief an seine Töchter fehlt jedoch, dass er versuchte, im Interesse des Friedens zwischen den beiden Parteien des Reiches vorzugehen.

Entgegen seiner Aussage vor dem Kriegsgericht erwähnt Kiss in seiner Eingabe ans Kriegsgericht vom 18. September 1849, dass er Anfang Januar 1849 die Regierung um seine Entlassung gebeten hätte, was jedoch von Kossuth in einem an ihn gerichteten höflichen, aber äußerst entschiedenen Brief verweigert habe. Dieser Brief von Kiss untermauert nun, dass der General tatsächlich um seine Entlassung gebeten hatte.

LA LETTRE D'ADIEU INCONNUE DU MARTYRE D'ARAD ERNŐ KISS

(Résumé)

Jusqu'à présent, nous connaissons deux lettres d'adieu écrites en allemand par le martyr d'Arad Ernő Kiss d'Ittebe (1799–1849), lieutenant général de l'armée hongroise : l'une a été adressée à sa fille, Róza Kiss Dobor (1820–1899), l'autre était destinée à cette même fille et à Augusztá Kiss Dániel (1822–1900) (Les deux filles sont nées hors mariage ; François-Joseph Ier les a légitimées en 1885.) Cette troisième lettre était jusqu'alors inconnue des chercheurs. Il l'a écrite à sa demi-sœur, à la baronne Juliana von Leeuwen (1802–1883) le 5 octobre 1849. Il ressort de la lettre que Juliana Leeuwen a tenté d'intervenir en faveur de son frère aîné en utilisant ses relations à la Cour. Le texte est en partie identique à celui de la lettre d'adieu commune adressée à ses deux filles dans laquelle il exprime aussi sa loyauté envers l'Empire d'Autriche sans toutefois mentionner qu'il avait essayé d'intervenir en faveur de la paix entre les deux parties.

Dans sa requête présentée au tribunal militaire le 18 septembre 1849, Kiss évoque qu'il a demandé sa destitution début janvier 1849 (ce qu'il n'a pas mentionné dans sa déposition devant le tribunal), mais Kossuth l'a refusée dans une lettre polie, mais ferme. Cette lettre de Kiss prouve qu'il a réellement demandé sa destitution.

Роберт Германн

НЕЗНАКОМОЕ ПРОЩАЛЬНОЕ ПИСЬМО МУЧЕНИКА Г. АРАДА ЭРНЁ КИШШ

(Резюме)

До сих пор были известны два прощальных письма рядового генерал-лейтенанта мученика г. Арада, Эрнё Иттебеи Кишш (1799–1849), одно он написал своей дочери, Розе Кишш Дьёрдьне Бобор (1820–1899), а другое также на немецком языке совместно ей и Августе Кишш Яношне Даниель (1822–1900). (Две девочки родились вне брака; они были легализованы Францем Иосифом I, в 1885-ом году.) Это третье письмо было совершенно неизвестно до сих пор для исследования. Он написал письма своей сводной сестре баронессе Юлианне фон Леувен (1802–1883) 5-ого октября 1849-ого года. Из письма выясняется, что Юлианна фон Леувен пыталась заступиться за своего старшего брата, используя свои связи при дворе попробовала вмешаться в интересах брата. Само по себе письмо в многих пунктах совпадает с прощальным письмом, которое Кишш написал совместно своим двум дочерям, в котором также утверждал свою верность Австрийской Империи. Но в нём, однако, не упоминается, что он пытался посредничать в интересах мира, примирения между двумя империями.

Кишш, хотя в своем признании Военному трибуналу не упоминает, но в своём заявлении Военном Суду, написанному 18-ого сентября 1849-ого года, он просил об отставке его правительства в начале января 1849-ого года, но Кошут отвергнул это в вежливом, но очень решительном письме к нему. Письмо от Кишш также подтверждает, что генерал на самом деле просил о своём увольнении.